

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sayısı, Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 95-104.

Geliş Tarihi–Received Date: 18.08.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.10.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE MALAZGİRT VE ÇEVRESİ*

 10.53718/gttad.1346166

 KÂZIM UZUN**

ÖZ

Anadolu'nun doğusundaki kadim yerleşkelerden biri olan Malazgirt bölge tarihinde önemli ve etkili bir yere sahipti. Malazgirt Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında yer almakta ve dolayısıyla da bu hatta komşusu olan Ermeniler ile arasındaki sınır hattının önemli bir noktasını teşkil etmekteydi. Malazgirt'in iki taraf arasındaki bir sınır hattı üzerindeki konumu ve uzun süre bu pozisyonda kalışı şehrin askerî niteliklerinin gelişmesine ve daha çok bu özellikleriyle ön plana çıkmasına imkân tanıdı. Malum olduğu üzere, İslâm fetihleri yedinci yüzyılın ortalarından itibaren Doğu Anadolu'ya da ulaşmış ve Malazgirt'in dâhil olduğu bölge İslâm beldeleri arasında yer almaya başlamıştı. Müslüman hâkimiyetinin bölgede yerleşmesinin ardından, Malazgirt daha önceki durumuna benzer şekilde, ancak bu kez Bizans ile Müslümanlar arasındaki sınır hattı üzerinde bulunuyordu. Bizans ile Müslümanlar arasındaki sınır mücadeleleri, malum olduğu üzere, uzun yıllar boyunca oldukça yoğun ve şiddetli bir şekilde sürdürüldü. Dolayısıyla Malazgirt kalesi ve şehrinin askerî özellikleri bu dönemde de önemli olmaya, korunmaya ve geliştirilmeye devam etti.

Müslümanların bölgede hâkim olmaları ve bir süre sonra, ilk coğrafya eserlerini vermeye başlamalarıyla birlikte, bu bölgeler, buralardaki yerleşim yerleri ve bunların özellikleri söz konusu bu eserlerde kayıt altına alınmaya başladı. Bu çalışmada ayrıntılı olarak ortaya konulmaya çalışıldığı üzere, Malazgirt'in, erken Müslüman coğrafyacıların eserlerinde farklı bir isimlendirmeye kaydedilmiş olma ihtimali vardır. Bununla birlikte, daha geç tarihli coğrafya eserlerinde şehir, Malazgirt adıyla kaydedilmiş ve bu şekilde korunarak günümüze kadar ulaşmıştır. Müslüman coğrafyacıların anlatıları daha çok Malazgirt'in askerî özellikleri ve kapasitesiyle alakalıdır. Şehrin surlarına ve halkının savaşçılık özelliklerine yapılan vurgu, işaret edildiği üzere, buranın bir karakol görevi üstlendiğini ve bunun Müslüman hâkimiyeti döneminde de devam ettiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu coğrafya eserlerinde Malazgirt'e yakın yerleşim yerleri hakkında verilen malumat Malazgirt ile bu yerler arasında bir kıyası da mümkün kılmaktadır. Nihayet bu karşılaştırmanın neticesinde Malazgirt'in, askerî kapasite ve özellikleriyle ön plana çıkarken bölgedeki diğer yakın şehirlerin aynı özelliklerinin Malazgirt'le kıyaslanamayacak bir düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kıyas aynı zamanda Malazgirt'in Van Gölü'nün kuzey havzasının geneli açısından askerî bir merkez olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.

Birçok önemli neticesinin yanı sıra Malazgirt Savaşı, Malazgirt ve bölgedeki diğer yerleşim yerleri açısından da mühim sonuçlar doğurmuştur. Bölgenin bütünüyle Türk hâkimiyetine girmesi ve burada güvenli bir ortamın sağlanması, bir başka ifadeyle, bölgenin artık bir sınır hattı olmayışı, dolayısıyla da askerî kapasitesi yüksek ve güçlü bir merkeze ihtiyaç duyulmayışı Malazgirt'in, önceki durumuna göre daha geri planda kalmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte, savaşın ardından sağlanan güvenli ortam, aynı zamanda İran ve Anadolu arasında bir geçiş güzergâhı olan Van Gölü'nün kuzey havzasının ekonomik potansiyelini arttırmıştır. Ayrıca Ahlatşahlrın Ahlat merkez olarak kuruluşu bu şehrin bölgede ön plana çıkmasına imkân tanımıştır. Konuya ilişkin mevcut literatürün önemli bir kısmı daha geç tarihli coğrafya eserlerini merkeze aldığından bölgenin Malazgirt Savaşı'nın öncesi ve sonrası arasındaki farkı ihmal etmiş ve savaş sonrası durumun eskiden beri aynı olduğu yanlışına kapılmıştır. Müslümanların yazdığı coğrafya eserlerinde Malazgirt ve çevresine ilişkin çok ayrıntılı anlatıların olmadığı doğrudur. Yine de var olan malumat genel bir kanaat ve yorum oluşturulması noktasında yeterli imkân sunar.

* Bu çalışma 23-24 Ağustos 2021 tarihlerinde Malazgirt'te düzenlenen '950. Yılında Malazgirt Zaferi Uluslararası Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildirinin yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, kazim.uzun@ege.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0302-5863.

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE MALAZGİRT VE ÇEVRESİ

Bu çalışmada Müslüman coğrafyacıların eserleri merkeze alınarak XII. yüzyılın ortalarına kadar Malazgirt ve çevresinin durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Malazgirt, Bâcüneys, Müslümanlar, Bizans İmparatorluğu, Ahlat.

MANZIKERT AND ITS SURROUNDINGS ACCORDING TO MUSLIM GEOGRAPHERS

ABSTRACT

Manzikert, one of the ancient settlements in the east of Anatolia, had an important and influential place in the history of the region. Manzikert was located on the eastern borders of the Byzantine Empire and therefore constituted an important point of the border line between it and its neighbor Armenians. The location of Manzikert on a border line between the two sides and its long stay in this position allowed the city to develop its military qualities and come to the fore with these features. As it is known, Islamic conquests also reached Eastern Anatolia as of the middle of the seventh century, and the region including Manzikert came under Islamic rule. After the establishment of Muslim domination in the region, Manzikert was similar to its previous situation, but this time on the border line between Byzantium and Muslims. The border struggles between Byzantium and Muslims were maintained quite intensely and violently for many years. Therefore, the military features of the castle and city of Manzikert continued to be important and developed in this period as well.

With the dominance of the Muslims in the region and then they began to produce the first geographical works, these regions, their settlements and their characteristics began to be recorded in these works. As tried to be revealed in detail in this study, the possibility of Manzikert being recorded under a different naming in the works of early Muslim geographers has been discussed. However, in later geographical works, the city was recorded as Manzikert and has survived until today by preserving in this form. In addition, the narratives of Muslim geographers are more related to the military characteristics and capacity of Manzikert. The emphasis on the walls of the city and the warlike characteristics of its people reveals that this place served as a military base and that this continued during the period of Muslim rule. The information given in the aforementioned geographical works about the settlements close to Manzikert makes it possible to compare them with Manzikert. In short, as a result of this comparison, it is understood that while Manzikert stands out with its military capacity and features, the same features of other nearby cities in the region cannot be compared with Manzikert. Therefore, this comparison also reveals the conclusion that Manzikert is a military center for the entire northern basin of Lake Van.

In addition to its many important results, the Battle of Manzikert also had important consequences for Manzikert and other cities in the region. The fact that the region was completely under Turkish domination and a secure environment was ensured there, in other words, the fact that the region was no longer a border line, and therefore there was no need for a strong center with a high military capacity, caused Manzikert to remain in the background compared to its previous situation. The secure environment provided after the war increased the economic potential of the northern basin of Lake Van, which is also a transition route between Iran and Anatolia. However, the establishment of Ahlatshahs as the center of Ahlat allowed this city to come to the forefront in the region. Since most of the existing literature on the subject centered on later geographical works, it neglected the difference between the region's before and after the Battle of Manzikert, and misunderstood that the post-war situation has been the same for a long time. It is true that there are no detailed narratives about Manzikert and its surroundings in the geography works written by the Muslims. Nevertheless, the available information provides sufficient opportunity to form a general opinion and interpretation. In this study, according to the works of Muslim geographers, the situation of Manzikert and its surroundings until the middle of the 12th century was tried to be revealed.

Keywords: Manzikert, Bajunays, Muslims, Byzantine Empire, Ahlat.

GİRİŞ

İslâm dünyasında coğrafya ilmine dair ilk eserler tercüme faaliyetleri kapsamında verilmiş ve daha sonra bunları özgün çalışmalar takip etmiştir. Çeviriler ve ilk özgün eserler sayesinde bu alanda bir müktesebatin oluşması ve İslâm tarihinin ilk yüzyıllarında Müslümanların yeni bölgelerdeki fetihleri coğrafya ilminin gelişmesi noktasında işlerlik göstermiştir. Söz konusu yeni bölgelerin ve buralara komşu Dârü'l-Harb'ın bilinme isteği ilmi bir merakla ilgili olduğu kadar, bu yeni yerlerdeki durumun, buralardan elde edilen gelirlerin, bu yerler arasındaki mesafelerin ve yolların vs. bilinme gerekliliğinden de ileri gelmiştir. Dolayısıyla bu alandaki çalışmalar ve bunların neticeleri muhtelif pratik yararları da hedeflemiştir. Bu sebeplerle vücuda getirilen coğrafya eserleri bir yerin belirli bir zaman veya dönemdeki durumunu tespiti imkân sunmasının yanında buraya ilişkin değişim veya dönüşümlerin takip edilebilmesi bakımından da oldukça önem arz etmektedirler. Nihayet bu çalışmamızda, Müslüman

coğrafyacıların eserlerine göre Malazgirt ve çevresinin durumu tespitte gayret edilecek ve erişilebilen neticeler ışığında bölgedeki değişimler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İslâm coğrafyacıları, genel olarak Malazgirt'i Ermeniyeye Bölgesi dâhilinde zikrederler. Ermeniyeye Bölgesi ise diğer hususiyetlerinin yanı sıra, suğûr hattında bulunması ve bu yönde yapılan fetihlerle birlikte Bizans İmparatorluğu ile var olan sınır hattının genişlemesi dolayısıyla özellikle önemli addedilmiştir. Bu durumuna binaen İslâm coğrafyacıları ve ayrıca buralardaki yoğun faaliyetler dolayısıyla da tarihçiler bölgenin bilinmesine özel bir önem göstermiş ve ilgili kayıtlara eserlerinde yer vermişlerdir. Ermeniyeye Bölgesi'nin geneline ilişkin kayıtların çokluğuna rağmen, aşağıda incelemeye çalışacağımız sebepler dolayısıyla kaynaklarımız Malazgirt konusunda daha suskundurlar.

İslâmî dönemde yazılmış kaynaklar Ermeniyeye'yi genellikle Rehâb (veya Rihâb) Bölgesi kapsamındaki bölgelerden biri olarak ele alırlar ki diğerleri Arran¹ ve Azerbaycan'dır. Bu bölümlenme altındaki birimlerden biri olan Ermeniyeye, özellikle coğrafi eserlerde, kendi içerisinde yeniden farklı kısımlara veya alt bölgelere ayrılmıştır. Bu taksimlendirmenin belirli bir standardı olmadığını gibi tarz veya şekil itibarıyla de farklılık arz ettiği görülür.² Örneğin, İbn Hurdâzbih Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Ermeniyeye şeklinde bir bölümlenme yaparken³ İbn Havkal Ermeniyeye'yi İç ve Dış olmak üzere ikiye ayırır.⁴ Yâkût el-Hamevî'de ise bu bölümlenme Büyük Ermeniyeye ve Küçük Ermeniyeye olarak müşahede edilir.⁵ Tüm bu farklı sınıflandırmalar arasında birden dörde kadar olan bölümlenmenin daha sık kullanıldığını ifade etmek mümkündür.⁶

Müslümanların Suriye ve İran fetihlerinin ardından kuzey yönündeki yeni muhatapları Bizans İmparatorluğu ve Ermeniler idi. Bu yönde devam eden askerî faaliyetlerin bir neticesi olarak Müslümanlar Ermeniyeye Bölgesi'nin içlerine kadar ilerlemeyi başardılar. Halife Ömer dönemindeki keşif seferlerinin ardından, Halife Osman zamanında Suriye valisi Muaviye'nin emriyle Habib b. Mesleme Ermeniyeye Bölgesi'nin fethiyle görevlendirildi. Erzurum'a (Kalikala) kadar ilerleyen (653) Habib burada Bizans kuvvetlerini yenmeyi de başardıktan sonra Van gölü civarında, Ahlat dahil olmak üzere bazı yerleri ele geçirdi ve ardından Duvin'e kadar giderek şehri teslim aldı. Müslümanların bölgede artık bir güç olarak varlık göstermelerini takip eden uzun yıllar boyunca Ermeniyeye Bölgesi Müslümanlar ve Bizans arasında bir mücadele alanı haline geldi ve özellikle sınır hattına yakın olan şehirler taraflar arasında pek çok kez el değiştirdi. Ermeniyeye Emevîler döneminde el-Cezîre eyaletine bağlı bir amillik iken, sonraları bu eyaletten ayrılarak müstakil bir vilayete dönüştürüldü ve Müslümanlarca bu isimle anılır oldu.⁷

İslâm coğrafyacılarının Ermeniyeye Bölgesi'ni taksimleri öyle anlaşılıyor ki söz konusu süregelen mücadelelerden bağımsız değildir. Konumuz itibarıyla odak noktamızda bulunan Malazgirt, Dördüncü Ermeniyeye kapsamına dâhil edilmiştir. Dördüncü Ermeniyeye kapsamındaki şehirler Kalikala (Erzurum), Şimşât (Samsat), Hilât (Ahlat), Bâcüneys ve Erciş'tir. Bu şehirlerin oluşturduğu hat aslında bir anlamda Ermeniyeye bölgesinde hâkim olmak isteyen Müslümanlar ile Bizans arasındaki mücadelelerin yoğunlaştığı hattı temsil etmesi bakımından da önemlidir. Aynı şekilde Ermeniyeye'nin diğer bazı önemli ve stratejik (örneğin Duvin) şehirleri gibi, Dördüncü Ermeniyeye'deki şehirlerin de Müslümanlarca tedricen iskân edilmesine özellikle önem gösterilmiştir.⁸ Nihayet bu iskânlar sayesinde bölgede yerleştirilen Müslümanlar buradaki savunma hattının askerî gücünü oluşturmakla birlikte, ilerleyen tarihlerde kurulacak olan siyasi oluşumların dayandığı aslı unsuru da meydana getirmişlerdir.

Malazgirt isminin kökeni ve kullanımları, aynı zamanda gerek Bizans gerekse Ermeni kaynaklarındaki şekilleri araştırılmıştır. Bununla birlikte, isim Müslüman coğrafyacıların eserlerinde Malazgirt, Menazcird veya Manazkird şekillerinde kaydedilmiştir. İsim bu (Manazkird) imlayla ilk kez İstahrî'de zikredilir. Eserini 930 ile 950 yılları arasında telif eden⁹ İstahrî Malazgirt'i, Neşeva, Bargiri, Hilât, Bedlîs, Kalikala, Erzen, Meyyafarikin ve Sirâc şehirleriyle birlikte zikrettikten sonra, buraların büyüklük ve verimliliklerinin benzer olduğunu ifade eder.¹⁰

¹ Bu isim genel olarak Kür ve Aras nehirleri arasındaki bölgeyi ifade eder. Aynı bölge Romalılar tarafından Albania olarak isimlendirilmiştir.

² Bu çalışmanın odağı gereği ayrıntılı şekilde ele almadığımız bu hususla ilgili olarak bkz. M. Streck, "Ermeniyeye", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1945, s. 322-323.

³ İbn Hurdâzbih, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. Michael Jan de Goeje, Leiden 1889, s. 122.

⁴ İbn Havkal, *Kitâbu Sureti'l-Arz*, neşr. Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1992, s. 295.

⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. I, tah. Ferîd Abdülaziz el-Cundî, Beyrut (tarihsiz), s. 191.

⁶ Keza Belâzürî de Ermeniyeye'yi dört kısma ayırır, ancak bunların kapsadığı şehirlerle alakalı olarak iki farklı rivayete yer verir. Buna göre: "Şimşât, Kalikala, Hilât, Erciş ve Bâcüneys'i Dördüncü Ermeniyeye; el-Büşfurrecân, Debîl, Siractayr ve Bağrevend'i Üçüncü Ermeniyeye; Cürzân'ı İkinci Ermeniyeye; es-Siseccan ve Erran'ı Birinci Ermeniyeye dâhilinde sayanlar olduğu gibi, yalnızca Şimşât'ı Dördüncü Ermeniyeye; Kalikala, Hilât, Erciş ve Bâcüneys'i Üçüncü Ermeniyeye; Siractayr, Bağrevend, Debîl ve el-Büşfurrecân'ı İkinci Ermeniyeye; Siseccan, Errân ve Teflis'i Birinci Ermeniyeye olarak sayanlar da vardır" der. Bkz. Belâzürî, *Fütühu'l-Buldân*, tah. Abdullah Enîs et-Tabbâi - Ömer Enîs et-Tabbâi, Beyrut (tarihsiz), s. 272-273.

⁷ Streck, "Ermeniyeye", IV, s. 317.

⁸ Aram Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, İng. terc. N. G. Garsoian, Lisbon, 1976, s. 25.

⁹ Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 205.

¹⁰ İstahrî, *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik*, neşr. Michael Jan de Goeje, Leiden 1927, s. 188.

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE MALAZGİRT VE ÇEVRESİ

İstahrî erken coğrafyacılarından biri olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, eserini ondan önce yazan İslâm coğrafyacılarında Malazgirt adına, bu imlayla rastlanmıyor oluşu dikkat çekicidir. Kadim bir yerleşke olan Malazgirt gibi önemli ve stratejik bir şehrin daha erken eserlerde ihmal edilmiş olma ihtimali de akla yakın gelmediğinden burada farklı bir isimlendirme ihtimalini denetlemek yerinde olacaktır.

İslâm coğrafyacılarının babası olarak nitelenen¹¹ ve eserini 886 yılı civarında tamamladığı düşünülen¹² İbn Hurdâzbih Ermeniyeye Bölgesi'nin kısımlarını zikrederken Dördüncü Ermeniyeye'nin şehirlerini Şimşât, Hilât, Kalikala, Erciş ve Bâcüneys olarak verir.¹³ Keza aynı şehirler, “malumatını münhasıran yerli halktan toplamış olan”¹⁴ Belâzürî'de (ö. 279/892-93) de zikredilir.¹⁵ *Kitâbü'l-Buldân* adlı eserini 278 (891) yılında tamamlayan Ya'kûbî ise Ermeniyeye'yi üç kısma ayırır ve birinci kısmın Kalikala, Hilât, Şimşât ve buralar arasındaki yerlere şamil olduğunu ifade eder.¹⁶ Eserini 903-913 yılları arasında tamamladığı düşünülen İbn Rüste ise herhangi bir taksime gitmeksizin Ermeniyeye Bölgesi'nin şehirlerini sıralar ve bunların Errân, Cürzân, Neşeva, Hilât, Dubil, Sirâc, Suğdebil, Bâcüneys, Erciş, Sisecân, Medinetu'l Bâb ve Ebvâb olduğunu ifade eder.¹⁷ *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserini 932 tarihinden önce tamamladığı bilinen Kudâme b. Cafer ise Şimşât, Kalikala, Hilât, Erciş ve Bâcüneys şehirlerinin Dördüncü Ermeniyeye sayıldığını kaydeder.¹⁸ Son olarak, erken coğrafyacılarından olan ve eserini onuncu yüzyılın ilk yarısında (289-33 / 902-945 yılları arasında) yazdığı sanılan İbn Serâbiyûn zikredilmelidir. Müellif *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-Ekâlîmi's-Seb'a* adını verdiği eserini diğer coğrafya eserlerinden daha farklı bir tarzda teşkil etmiş ve iklimlere (bölgelere) göre şehirleri, dağları, nehirleri vs. zikretmiş, bunun dışında herhangi bir alt bölümlenme yapmamıştır. Beşinci iklim dâhilinde sıraladığı Rum şehirleri arasında pek çok diğer şehirle birlikte, yukarıda Ermeniyeye Bölgesi'nin önemli şehirleri olarak sayılan yerleri de kaydetmiş ve “*Bâcüneys Şehri*”ni de eserinin bu kısmında zikretmiştir.¹⁹

Ermeni müellif Thomas Artsruni'nin (ö. 905'ten sonra) eseri IX. yüzyıl tarihi bakımından özellikle önemlidir. Kadim Apahuni Hanedanı'nın hâkimiyet sahası Van Gölü'nün kuzeyindeki Apahunik Bölgesi'dir ki isimlendirme zaten bu aile dolayısıyladır.²⁰ Artsruni, Malazgirt şehri için Manazav adını kullanır ve şehir Apahunik Bölgesi'nin merkezidir. Bununla birlikte, Artsruni muhtelif yerlerde Manazav adını bazen Malazgirt şehrinin²¹ bazen de Apahunik Bölgesi'ni²² ifade etmek için kullanır. Dolayısıyla aileye referansla bir bölge ismine dönüşmüş olan Apahunik adının kullanımı Artsruni'de Manazav adı ile eşitlenmiştir. Keza Ermeni tarihçi Aram Ter-Ghewondyan da bu noktaya işaretler, “Thomas Artsruni'nin Malazgirt emirlerine ‘Manawazean’ olarak atıfta bulunduğu, bu eyaletin eski lordlarının Manawazean prensleri olduğu ve Apahunik bölgesinin aynı zamanda ‘Manawazean Bölgesi’ olarak adlandırıldığı” ifadelerine yer verir.²³

Müslümanların Ermeniyeye taraflarındaki fetihleri ve bunları müteakiben bölgede yerleşmeleri zaman içerisinde siyasi oluşumlar meydana getirmelerine zemin hazırlamıştı. Nüfus bakımından bölgede yoğun olarak bulunan ve Malazgirt'i merkez edinen²⁴ Kaysî Arapların emîrlerinden el-Cehhâf'ın oğlu Abdulmelik adına 196 (M. 811/812) ve 197 (M. 812/813) yıllarına tarihlenen iki sikke basıldığı malumdur ve bunlar Bâcüneys (Bâcünis!) madeninde kesilmişlerdir.²⁵ Yukarıdaki malumatlar ışığında ve aynı zamanda paralar üzerinde bir bölge isminden ziyade şehir adının bulunma olasılığının daha yüksek oluşu dolayısıyla bunların Malazgirt'te kesilmiş olduğunu düşünmek makuldür.²⁶

Thomas Artsruni bu iki ismin (Manazav / Apahuni) kullanımını eşitlediğinden Apahuni adının İslâm coğrafyacılarının eserlerine (Apahunis, Bahunis, Bahunays / Bâcüneys / Bâcünis) Bâcüneys şeklinde yansımış olabilir. Dolayısıyla özellikle erken İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Dördüncü Ermeniyeye bölgesinin şehirleri olarak Kalikala, Şimşât, Hilât ve Erciş ile birlikte zikredilen Bâcüneys'in Malazgirt olması ihtimal dâhilindedir.

¹¹ Sayyid Makbul Ahmad, “İbn Hurdâzbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XX, İstanbul 1999, s. 79.

¹² Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 98; Ahmad, “İbn Hurdâzbih”, s. 79.

¹³ İbn Hurdâzbih, *age*, s. 122.

¹⁴ Streck, “Ermeniyeye”, IV, s. 317.

¹⁵ “*Şimşât, Kalikala, Hilât, Erciş ve Bâcüneys'i Dördüncü Ermeniyeye*” olarak kaydedilmiştir. Bkz. Belâzürî, *age*, s. 272.

¹⁶ Ya'kûbî, *el-Buldân*, neşr. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, Beyrut 2002, s. 208.

¹⁷ İbn Rüste, *el-A'lâk en-Nefise*, neşr. Halil Mansur, Beyrut 1998, s. 99.

¹⁸ Kudâme b. Cafer, *el-Harâc ve Sinâatu'l-Kitâb*, neşr. ve not. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat 1981, s. 322.

¹⁹ İbn Serâbiyûn, *Kitâbu 'Acâ'ibi'l-Ekâlîmi's-Seb'a ilâ Nihâyeti'l-İmâre*, neşr. Hans von Mzik, Leipzig 1929, s. 33.

²⁰ Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown 1963, s. 199.

²¹ Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik*, İng. terc. Robert W. Thomson, Detroit 1985, s. 278 ve dipnot 2, 309, 315.

²² Artsruni, *age*, s. 308, 320, 321.

²³ Ter-Ghewondyan, *age*, s. 52.

²⁴ René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2006, s. 319.

²⁵ V. G. Tiezengauzen, *Монеты Восточного Халифата [Doğu Hilafet Sikkeleri]*, St. Petersburg 1873, s. 180, 338. Keza Yâkut el-Hamevî de Bâcüneys'te bir bakır madeni bulunduğunu ifade etmektedir. Bkz. Yâkut el-Hamevî, *age*, I, s. 373.

²⁶ Karşılaştırma için bkz. Heinrich Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Strazburg 1904, s. 328-330; Ter-Ghewondyan, *age*, s. 36; Nina Garsoian, “The Arab Invasions and The Rise Of The Bagratuni (640-884)”, *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, C. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York 1997, s. 135.

Kaldı ki Bâcüneys'in Bizans karşısındaki savunma hattını teşkil eden Dördüncü Ermeniyeye kapsamındaki şehirlerle birlikte zikredilişi de aynı noktaya işaret ediyor gibi görünmektedir.

Bir diğer dikkat çekici nokta ise yukarıda zikredilen ve aşağıda zikredilecek olan İslâm coğrafyacılarının eserlerinin yalnızca biri hariç olmak üzere hiçbirinde Bâcüneys ve Malazgirt adlarının aynı anda bulunmuyor oluşudur. Takriben onuncu yüzyılın ortalarından itibaren Bâcüneys adı artık söz konusu eserlerde görünmez olurken Malazgirt adı zikredilmeye başlar. Yukarıda işaret edildiği üzere, şehir bu imlayla ilk kez, eserini 930 ile 950 yılları arasında telif eden İstahrî'de karşımıza çıkmakta ve eserlerini ondan sonra telif eden İbn Havkal ve Makdisî gibi coğrafyacılar ve keza *Hududü'l-Â'lem* gibi eserler Bâcüneys adını anmaksızın Malazgirt adına yer vermektedirler. Apahuni ailesinin dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren etkinliğini kaybetmesi ve Vaspurakan'a yerleşerek Artsrunilerin egemenliğini kabul etmek zorunda kalmasının²⁷ üzerinden bir süre geçtikten sonra, özellikle İslâm coğrafyacı ve tarihçilerinin eserlerinde artık Bâcüneys adının Ermeniyeye şehirleri arasında sayılmayışı, buna mukabil Malazgirt'in bu kapsamda zikredilişi kayda değerdir. Bir başka ifadeyle, bölgeye adını veren ve buranın merkezi olması dolayısıyla zaman zaman Malazgirt adının kendilerine referansla kullanıldığı ailenin/hanedanın buradaki etkinliğinin son bulmasının ardından Bâcüneys adının artık zikredilmeyişi, buna karşılık, İslâm coğrafyacıları tarafından yalnızca şehre göndermede bulunan Malazgirt adının kullanılması Bâcüneys ve Malazgirt'in aynı yerler olduğuna ilişkin kanaati güçlendiriyor gibi görünmektedir.

Yukarıda işaret edilen istisnaî, yani Bâcüneys ve Malazgirt adlarının ikisini de aynı anda barındıran eser el-İdrîsî'nin (ö. 1165) *Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâkı'l-Âfâk* adlı eseridir. Bilindiği üzere, el-İdrîsî Sebte'de doğmuş Kurtuba'da eğitim görmüş ve Palermo'da ölmüştür. Adı geçen eserini ise 1154 yılında tamamlamıştır.²⁸ el-İdrîsî, eserindeki bölümlerden biri olan *beşinci iklimin altıncı cüz'ünü* Ermeniyeye şehirlerinin çoğu, Azerbaycan beldelerinin bazıları ve Arran beldelerinin tamamını kapsayacak şekilde düzenlemiştir. Bu bağlamda yazar, Ermeniyeye şehirlerinden olmak üzere sırasıyla Meyyâfârikîn, Bâcüneys, Malazgirt (Menazcird), Bedlîs, Hilât, Erciş, Vastân, Zûzân, Neşeva, Kalikala, Debîl, Sirâc, Bargiri, Hoy, Selmâs ve Urmiye'yi kaydeder.²⁹ Bargiri, Hilât, Erciş, Vastân ve Zûzân'ı Dış Ermeniyeye'nin şehirleri olarak sayan müellif bu şehirler arasında kaleler ve nahiyeler bulunduğunu dile getirir.³⁰ Yine Meyyâfârikîn,³¹ Kalikala, Erzen, Sirâc (Serâvic), Malazgirt, Bedlîs, Neşeva, Bargiri'nin çok bayındır ve gelirlerinin birbirine yakın yerler olduğunu kaydeder.³² Müellifin ayrıca Debil (Duvîn) bölgesi, Neşeva, Sirâc, Hilât, Erciş ve Bâcüneys şehirlerinin Rûm ülkesi dâhilinde bulunduğuna ilişkin kaydı dikkate değerdir.³³ Ne var ki, el-İdrîsî Malazgirt ve Bâcüneys'e dair daha fazla detay vermez. Dolayısıyla her iki yerin adının aynı eserde mevcut oluşu, eldeki bu çalışmanın muhtelif yerlerinde işaret ettiğimiz Bâcüneys ve Malazgirt ilişkisini zayıflatan bir kayıt olarak dikkate alınabilir.³⁴

Beldeler sözlüğü/ansiklopedisi ile meşhur Yâkut el-Hamevî hem Bâcüneys³⁵ hem Malazgirt hem de Ermeniyeye'ye müstakil maddeler olarak yer vermiştir. Eserin bir beldeler sözlüğü olması dolayısıyla bu tabiidir, ancak dikkat çekici olan husus Ermeniyeye Bölgesi'nin şehirlerini sayarken müellifin Bâcüneys'i bunlar arasında zikredilişi ve fakat Malazgirt'e burada yer vermeyişidir.³⁶ Bununla birlikte Malazgirt (Menazcird) maddesini yazarken Yâkut el-Hamevî buranın Ermeniyeye dâhilinde sayıldığını ifade eder.³⁷ Daha erken coğrafyacıların kayıtları, Yâkut el-Hamevî'nin eserini tamamladığı tarihler (1228) ve bu tarihlerde artık bölgenin yaklaşık yüz elli yıldan beri Türk hâkimiyetinde bulunuşu göz önüne alındığında bu ifadeler işaret edilen bağlamda üzerinde düşünmeye değer gibi görünmektedir.

²⁷ Toumanoff, *age*, s. 199.

²⁸ el-İdrîsî ve adı geçen eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "İdrîsî, Şerîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, Ankara 2000, s. 493-494.

²⁹ el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâkı'l-Âfâk*, C. II, neşr. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire 2002, s. 820.

³⁰ el-İdrîsî, *age*, II, s. 824.

³¹ Müellif, Meyyâfârikîn'in el-Cezîre ve Ermeniyeye sınırları arasında bulunduğunu, burayı Ermeniyeye şehirlerinden sayanlar olduğu gibi el-Cezîre bölgesine dâhil edenlerin de olduğunu, ancak Meyyâfârikîn Dicle'nin iki merhale doğusunda bulunduğundan Ermeniyeye'den sayıldığını kaydeder. Bkz. el-İdrîsî, *age*, II, s. 825.

³² el-İdrîsî, *age*, II, s. 825.

³³ el-İdrîsî, *age*, II, s. 828.

³⁴ Bununla birlikte, *Nüzhetü'l-Müşâk*'ı kısmî olarak Türkçeye çeviren Ramazan Şeşen'in, adı geçen eserin verdiği bazı malumatlara dair ifadeleri dikkate değerdir. Şeşen, şöyle diyor: "Burada dikkat çekmek istediğim başlıca husus el-İdrîsî'nin eserinin daha önceki İslam coğrafyacılarından İbn Havkal'ın, Ebü'l-Fidâ'nın kitapları gibi sağlam olmadığıdır. İbn Havkal anlattığı yerleri dolaymış, birçok yerde bir müddet kalmıştır. Verdiği bilgiler daha çok gördüklerine dayanmaktadır. el-İdrîsî'nin eserindeki bilgiler Akdeniz etrafı dışında okuduklarına, duyduklarına dayanmaktadır. Daha önce "İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler" adlı eserimizde işaret ettiğimiz gibi, eserde verilen birçok yer hakkındaki bilgiler veya yer adları hatalıdır. Anadolu hakkındaki bilgilerinde bile ciddi hatalar vardır...". Bkz. el-İdrîsî, *Kadim Dünya Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2021, s. 8 (çevirenin girişi); ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 16, 96.

³⁵ Onuncu yüzyılın ortalarına nazaran eserini geç bir tarihte (1228) tamamlayan Yâkut, bu "kadim yerin" adının okunuşunu Bâcüneys şeklinde vermektedir (Yâkut el-Hamevî, *age*, I, s. 373). Ancak Arapça imla açısından Bâcünîs şeklinde bir okuma da mümkündür ki Apahuni ilişkisi göz önüne alındığında bu şekilde bir okuma daha münasip görünüyor. Buna rağmen Yâkut'tan önceki müelliflerin eserlerinde ismin okunuşuna ilişkin herhangi bir kayda denk gelinmediğinden eldeki bu çalışmada Bâcüneys şekli tercih edilmiştir.

³⁶ Yâkut el-Hamevî, *age*, I, s. 191-193.

³⁷ Yâkut el-Hamevî, *age*, V, s. 234.

Yukarıda işaret edilen ve ortaya konulan kayıtlara göre Bâcüneys ile Malazgirt'in aynı yerler olduğunu kesin bir şekilde ifade etmek mümkün görünmüyor.³⁸ Bununla birlikte, aynı kayıtlar dolayısıyla böyle bir ihtimali göz ardı etmek de makul değildir. Yeni muhtemel verilere ulaşılarak doğruluğu veya yanlışlığı teyit edilene kadar söz konusu ihtimalin göz önünde bulundurulması faydalı olabilir.

Müslüman coğrafyacıların kayıtları göz önüne alındığında, Malazgirt'in Bizans'a karşı bir savunma hattı teşkil eden Dördüncü Ermeniye bölgesinin önemli bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle şehrin güçlü surlarına yapılan vurgu,³⁹ yakın şehirlerin durumları da göz önüne alındığında, buranın Van Gölü'nün kuzeyindeki bölgenin geneli açısından bir askerî üs niteliğine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Keza İran taraflarından, Tebriz, Hoy hattı üzerinden Anadolu'ya uzanan yola hâkim bir konumda bulunması ve aynı şekilde uzun bir süre boyunca özellikle Erzurum ile birlikte Bizans karşısındaki savunma hattının önemli noktalarından birini teşkil etmesi, sahip olduğu askerî yetenekler dolayısıyla Malazgirt'in önemini arttırmıştır. Öyle ki işaret edilen sebepler dolayısıyla Malazgirt, onuncu yüzyılın son çeyreğinde telif edilen *Hududü'l-Â'lem*'de Rum mukabilindeki sağır⁴⁰ olarak nitelenmekte ve halkının da savaşçı özelliklerine vurgu yapılmaktadır.⁴¹

Malazgirt'in sahip olduğu niteliklerin ve konumunun ifade ettiği anlamın daha iyi anlaşılabilmesi için şehrin, çevresindeki yerleşim yerleri veya şehirlerle birlikte değerlendirilmesinde yarar var gibi görünüyor. İslâm Ansiklopedisi'ne Ahlat maddesini yazan M. Streck, Ahlat'ın "Ortaçağ'da Ermeniye'nin en büyük, en kalabalık ve en müstahkem şehirlerinden biri" olduğuna dikkat çekmiştir.⁴² Özellikle Ahlat'ın bölgenin önemli şehirlerinden ve ayrıca ticari merkezlerinden biri, keza Erciş ve Bargiri'nin de buranın mühim yerleşim yerlerinden olduğu bilinmekle birlikte, istihkam gücü bakımından Malazgirt'in ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Zira kaynaklar Malazgirt'in surlarının muhkem oluşu noktasında ittifak ederken, bahse konu dönemde bölgeyi bizzat gezen Nâsır-ı Hüsrev (ö. 1073'ten sonra) Ahlat'ın kerpiç veya topraktan surları olduğunu kaydetmekte ve Erciş'in de suru bulunmayan bir belde olduğuna dikkat çekmektedir.⁴³

Yukarıda adı geçen şehirlerin ve bunların buldukları sahanın ve oluşturdukları hattın kontrol edilebilmesi için her açıdan güçlü ve müstahkem bir üssün varlığı bölge açısından bir gereklilik oluşturmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, Malazgirt bu ihtiyacın karşılanması noktasında işlev görmüştür. Malum olduğu üzere, Van Gölü'nün kuzeyinden Erzurum'a uzayan hat, bir diğer ifadeyle Dördüncü Ermeniye bölgesi Malazgirt Savaşı'nın gerçekleştiği tarihe kadar Ermeniler ile Bizans, Müslümanlar ile Bizans ve nihayet (daha kısa süreli olmakla beraber) Türkler ile Bizans arasında bir mücadele sahası görünümündedir. Böyle bir durumda tabii olarak Van Gölü'nün kuzeyindeki şehirlerin istihkâm özellikleri önem kazanmıştır. Kaynakların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Malazgirt'in güçlü surlarının bulunmasına karşılık yakın çevredeki diğer şehirlerin bu açıdan daha korunaksız oluşu Malazgirt'in askerî ve siyasî açıdan öne çıkmasına imkân tanımıştır. Bu durum aynı zamanda Malazgirt'in, özellikle Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Bargiri gibi yakın şehirlerin bulunduğu civar bölge açısından bir karakol işlevi gördüğünü de ortaya koymaktadır. Bir başka ifadeyle, Malazgirt ve adı geçen bu yakın yerleşim yerlerinin işlevsel bir ilişki içerisinde olduğu söylenebilir. Bu ilişki bağlamında Malazgirt, yalnızca bir yerleşim yeri olarak varlık göstermemiş, adı geçen şehirleri kapsayan bölgenin geneli açısından koruyucu ve savunmacı bir işlev üstlenmiştir. Öyle ki Malazgirt'in askerî nitelikleri bu kadar gelişirken aynı bölgedeki diğer şehirlerin bu anlamda geri kalışı aynı noktaya işaret ediyor olmalıdır.

Tarihçi A. Ter-Ghewondyan, pek çok vesileyle Malazgirt'ten bahseden Arapça kaynakların şehrin iç durumu veya buradaki hayata dair malumat vermediğini bir talihsizlik sayar. Bunun nedenini ise siyasi şartlar ve gelişmelerin burayı meşhur bir yer yapacak kadar çok olmasına ve fakat şehrin kendisinin gelişmemiş olmasına

³⁸ Bu çalışma için yaptığımız araştırma neticesinde, tarafımızda Bâcüneys ile Malazgirt'in aynı yerler olabileceğine ilişkin bir kanaat oluşmuştur. Bununla birlikte, bu ifadeyi tam bir kesinlikle doğrulayacak veriden şimdilik mahrumuz. Dolayısıyla kaynaklarda Bâcüneys adıyla kaydedilen yerin Malazgirt'e oldukça yakın bir yer olma ihtimalini de göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Örneğin J. Haldon'ın eserindeki bir haritada bu yer Malazgirt'in biraz kuzeydoğusunda bir noktaya yerleştirilmiş de bir açıklama yapılmamış ve kaynak gösterilmemiştir. Bkz. John Haldon, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, London 2005, s. 108.

³⁹ Makdisî, *Rihletü Makdisî, Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, neşr. Şakir Laibî, Beyrut 2003, s. 315. Keza John Skylitzes de Malazgirt'in üç katlı surlarının varlığından bahseder. Bkz. John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, İng. çev. John Wortley, Cambridge 2010, s. 432. Burada zikredilen kaynaklardan oldukça geç sayılabilecek bir tarihte yazan Hamdullah el-Müstevfi de 1340'ta tamamladığı bilinen eserinde, Malazgirt'in "günümüzde, oldukça muhkem bir kalesi vardır" diyerek şehrin güçlü surlarının bu tarihlerde de mevcut olduğuna dikkat çekmektedir (bkz., Hamdullah el-Müstevfi el-Kazvîni, *Nüzheti'l-Kulüb*, neşr. Guy Le Strange, Tahran 1362, s. 101-102). Malazgirt'in stratejik önemi ve özellikle surlarına odaklanan bir çalışma için ayrıca bkz. Mehmet Sait Sütcü, "Bizans'ın Doğu Sınırında Bir Ordugâh ve Surları: Malazgirt", *Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu (2-3 Aralık 2022-İzmir) Bildiri Tam Metin Kitabı*, Cilt 3, ed. M. Fatih Sansar-Aygül Uçar-Aytekin Erdoğan, Elazığ 2022, s. 313-330.

⁴⁰ Çoğulu Suğûr. Bu kelime Dârü'l-İslâm ve Dârü'l-Harp (Müslüman ve Gayrimüslim hâkimiyetindeki bölgeler) arasındaki sınır hattını, dolayısıyla da bu hatta bulunan hisar, kale veya şehirleri ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Casim Avcı, "Suğûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 473.

⁴¹ *Hududü'l-Â'lem, Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, neşr. Yusuf el-Hâdi, Kahire 1999, s. 121.

⁴² M. Streck, "Ahlat", *İslâm Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1978, s. 93. İlgili yerde Streck bu ifadelerden sonra muhtelif referanslar verir, bunlardan biri de Guy Le Strange'nin eseridir. Onun eserine bakıldığında Ahlat ile ilgili bu malumatların daha çok Müstevfi'ye referansla verildiği görülmektedir. Bkz. Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 183. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belâten*, L/197 (1986), s. 451-452.

⁴³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhâb Tarzî, İstanbul 1994, s. 167.

bağlar.⁴⁴ Şehrin gelişme meselesine daha sonra değinilecek olmakla beraber, gerçekten Erzurum ile birlikte Malazgirt'in siyasi gelişmelerin merkezindeki yeri dikkat çekicidir. Malazgirt'in gerek İslâm fetihlerinden önceki durumu, gerekse Kaysilerin Van Gölü'nün kuzeyindeki yerlere sahip olmalarına⁴⁵ rağmen, özellikle burayı merkez edinmeleri ve daha sonra da Bizans'ın yeniden bölgede hâkim olma sürecinde pek çok yeri, ancak özellikle Erzurum ve Malazgirt'i tahrip etmesi⁴⁶ rastlantı değildir. Malazgirt Savaşı'ndan önce Malazgirt'in,⁴⁷ yakın çevredeki diğer şehirlere kıyasla durumuna ilişkin olarak Tuğrul Bey'in 1054 yılındaki seferi de iyi bir örnek teşkil etmektedir.⁴⁸ Malum olduğu üzere, Tuğrul Bey bu yıl doğu Anadolu'ya düzenlediği bir sefer kapsamında Bargiri (Muradiye) ve Erciş'i ele geçirmeyi başarmıştı. Bununla birlikte, daha uzun süre mancınıklarla kuşatmasına rağmen Malazgirt'i ele geçirme noktasında başarılı olamadı. Bu kuşatmaya dair haber veren kaynakların ifadeleri⁴⁹ şehrin surlarının durum ve gücüne dair bir fikir edinme noktasında yardımcı olmaktadır. Üstelik surların bu hali, Bizans'ın 970'lerdeki tahribatından⁵⁰ sonra şehri ihya ederken eskisine nazaran daha zayıf olarak inşa edilmiş şekliydi.⁵¹

Siyasi olayların merkezindeki yerlerden biri olan Malazgirt şehrinin iç yapısına ilişkin bilinenler gerçekten yok denecek kadar azdır. Yalnız Makdisî şehirde birkaç mescidin olduğu, Cuma Camii'nin çarşının uç kısmında bulunduğu ve [civardaki] bahçelerinin çok olduğunu ifade etmektedir.⁵² İşaret edildiği üzere, siyasi ve askerî gelişmelerin odağındaki şehrin, iç durumuna ilişkin haberlerin azlığı buranın gelişmemiş olmasıyla⁵³ nispeten ilgili olabilir. Ancak Malazgirt gibi askerî nitelikleri ön planda olan bir yerin, Erzurum örneğinde olduğu üzere hem askerî, hem ticarî hem de sosyal anlamda büyük bir merkez olmasını beklemek çok doğru bir yaklaşım gibi görünmemektedir. Zira öyle anlaşılıyor ki askerî amaçlar Malazgirt şehrinin gerek konum gerekse yapısında belirleyici rolü üstlenmiştir. Dolayısıyla bu noktadan bakıldığında, siyasi ve askerî meseleler söz konusu olduğunda şehrin sürekli olarak gündemde bulunuşu,⁵⁴ diğer hususlar bakımından ise nispeten geri planda kalışı daha anlamlı bir görüntü kazanmaktadır.

Malazgirt'in işaret edilen özellikleri, şehrin Malazgirt Savaşı'ndan sonraki durumu açısından da belirleyici olmuştur. Malum olduğu üzere, Malazgirt Savaşı'nı takip eden birkaç yıllık süre zarfında Türkler Anadolu'nun genelinde hâkim olmayı başarmışlardır. Dolayısıyla artık ne Malazgirt ne Erzurum ne de yukarıda adı geçen diğer bazı şehirler suğûr hattındaki birer uç şehri pozisyonunda değillerdir. Keza Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu üzere, Malazgirt ve çevresinde sağlanan çatışmasızlık ortamı bölgede yeni bir düzen ve işleyişin oluşma zeminini hazırlamıştır. Malum olduğu ve daha önce işaret edildiği üzere, Van Gölü'nün kuzey havzası İran ve Anadolu arasında işleyen hattın önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Keza aynı bölge kuzey ve güney arasındaki ulaşım ve iletişim açısından da stratejik bir önem ve etkiye sahiptir. Malazgirt Savaşı'nın ardından bölgenin Türklerin (dolayısıyla tek bir siyasi unsurun/gücün) hâkimiyetine girmesi burada her açıdan bir istikrar zemininin oluşmasına imkân tanımıştır. Var olan ekonomik potansiyelin sağlanan çatışmasızlık ortamıyla bir araya gelişinin ise tabii olarak iktisadi açıdan önemli yansımaları olmuştur.

Malazgirt Savaşı'nı müteakiben söz konusu bölge açısından önemli bir diğer gelişme ise 1100 yılında Ahlatşahlar (Sökmenliler) Devleti'nin Ahlat merkez olarak kurulmasıdır.⁵⁵ Stratejik bir konumda bulunan Ahlat bölgenin kadim, önemli ve meşhur şehirlerinden biriydi. Bununla birlikte istihkâm açısından Malazgirt kadar korunaklı değildi⁵⁶ ki özellikle Malazgirt Savaşı'ndan önceki tarihi süreçte şehrin pek çok kez yağma ve talana maruz kaldığı bilinmektedir.⁵⁷ Nihayet bölgede Türk hâkimiyetiyle birlikte oluşturulan güvenlik ortamı ve aynı zamanda şehrin Ahlatşahların merkezi olması, buranın her açıdan civar şehirlerin önüne geçecek şekilde

⁴⁴ Ter-Ghewondyan, *age*, s. 132-133.

⁴⁵ Müslümanların ilgili bölgedeki hâkimiyetlerine ilişkin bir çalışma için bkz. Ömer Tokuş, "Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, 13/24 (2018), s. 229-249; buradaki referans için s. 240.

⁴⁶ Ter-Ghewondyan, *age*, s. 128.

⁴⁷ 2020 yılında, Ahlat Müze Müdürlüğü başkanlığında ve Prof. Dr. Adnan Çevik'in bilimsel danışmanlığında "Malazgirt Savaş Alanının Tespiti, Tarihi ve Arkeolojik Yüzey Araştırması" projesi başlatılmıştır. Savaş alanına odaklanmakla beraber proje çalışmaları şehrin surları da dâhil olmak üzere pek çok farklı noktada yoğunlaşacak şekilde kapsamlı hale getirilmiş olup ilgili çalışmalar devam etmektedir. Projenin muhtemel çıktuları arasında bu çalışmada işaret edilen meselelere dair de aydınlatıcı bir takım verilere ulaşılması ihtimal dâhilindedir. Proje hakkında ayrıca bkz. Tefvik Orkun Develi, "Malazgirt Savaş Alanının Tespiti, Tarihi ve Arkeolojik Yüzey Araştırması: 2020 Yılı Ön Hazırlıkları", *17. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (19-20 Ağustos 2023 – Ankara) Bildiri Tam Metin Kitabı*, ed. Emel Çetinkaya, Ankara 2023, s. 550-558.

⁴⁸ Söz konusu seferle ilgili olarak bkz. Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014, s. 21-23.

⁴⁹ Lastivertli Aristakes, *Tarih (Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler)*, çev. Engin Öztürk, İstanbul 2020, s. 103 vd.; *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrants D. Andreasyan, Ankara 2000, s. 100-2.

⁵⁰ Stepanos Asogik, *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, İng. çev. Tim Greenwood, New York 2017, s. 235; ayrıca bkz. Tokuş, agm, s. 243.

⁵¹ Ter-Ghewondyan, *age*, s. 128.

⁵² Makdisî, *age*, s. 315.

⁵³ Ter-Ghewondyan, *age*, s. 132.

⁵⁴ Ter-Ghewondyan, *age*, s. 132-133.

⁵⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004, s. 104; Sümer, agm, s. 470 vd.

⁵⁶ Makdisî, *age*, s. 316; Nâsır-ı Hüsvrev, *age*, s. 167.

⁵⁷ Şehrin bu süreçteki tarihiyle ilgili olarak bkz. Sümer, agm, s. 447-457.

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE MALAZGİRT VE ÇEVRESİ

büyümesine olanak tanıdı. Öyle ki İbn Havkal'ın eserine XII. yüzyılda yapılan⁵⁸ ilaveler şehrin öncesi ve sonrası arasındaki farkı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre, müellif Ahlat'tan, vaktiyle buradaki diğer şehirlerden biri gibi bahsetmekte ve benzer niteliklere sahip olduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁹ Ancak tam bu noktada, sonradan yapılan ilaveler Ahlat'ın eskiye nazaran çok büyüdüğü, halkının zengin ve mal-mülkünün çok olduğu ve şehrin de tüccarların uğrak bir yeri haline geldiğini dile getirmektedir.⁶⁰ Yine bu döneme ait başka coğrafya eserleri de şehrin mezkûr durumunu teyit ederler.⁶¹

SONUÇ

İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Bâcüneys adıyla kaydedilen yer ile Malazgirt'in aynı yerler olduğunu kesin bir dille ifade etmek mümkün değildir. Bu ilişkiyi, yani Bâcüneys ile Malazgirt'in aynı yerler olduğu kanaatini güçlendiren veri mevcuttur, bununla birlikte, daha az ve zayıf olmakla beraber aynı konuda net bir yargıya ulaşmayı engelleyen kayıtlar da kaynaklara yansımıştır. Şimdilik kesin bir sonuca varmak mümkün değilse de bu çalışmada ortaya konulan sebepler dolayısıyla Bâcüneys ve Malazgirt'in aynı veya çok yakın yerler olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmakta fayda vardır.

İslâm coğrafyacılarının kayıtlarına göre, Malazgirt Dördüncü Ermeniye kapsamında zikredilen şehirlerden birisidir ve özellikle Erzurum ile birlikte, Bizans karşısındaki suğûr hattının önemli noktalarından birini teşkil etmektedir. Bununla birlikte, Van Gölü'nün kuzey havzasındaki şehirler arasında en müstahkem yer olduğu anlaşılan Malazgirt bu bölgenin geneli açısından bir karakol görevi de üstlenmiş gibi görünmektedir. Keza bu bölgenin Anadolu ve İran arasındaki ulaşım ve iletişim açısından arz ettiği önem göz önüne alındığında, öyle anlaşılıyor ki, Malazgirt'in müstahkem yapısı şehrin öne çıkmasını sağlamış ve buna bağlı olarak da bölgede hâkim olmak isteyen güçlerin odağındaki yerlerden biri haline gelmiştir. Zikredilen özellikleri ve arz ettiği önem dolayısıyla İslâm coğrafyacıları eserlerinde Malazgirt'e yer vermeye özen göstermiş ve keza İslâm tarihçilerinin kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla da şehir siyasi ve askerî gelişmelerin merkezindeki yerlerden biri olmuştur.

Ele alınan uzun tarihi süreçte hem Malazgirt'in hem de yakın çevresindeki şehirlerin durumları ve üstlendikleri roller şartlara bağlı olarak bir takım değişimler göstermiştir. XII. yüzyıldan önceki süreçte yukarıda adı geçen muhtelif güçlerin takip ettiği politikalar dolayısıyla Van Gölü'nün kuzeyinin siyasi bakımdan genellikle hareketli oluşu burada askerî nitelikleri bakımından güçlü bir şehrin ön plana çıkmasına zemin hazırlamış ve bu şehir, sahip olduğu özellikler dolayısıyla Malazgirt olmuştur. Nihayet Malazgirt Savaşı'ndan sonra değişen konjonktür pek tabii olarak yeni dinamiklerini beraberinde getirmiş ve eskisinden farklı olarak bölge artık çeşitli güçlerin kesiştiği bir saha olmaktan uzaklaşmış ve ayrıca tek bir gücün hâkimiyet ve idaresi altında sükûnet ve istikrarın sağlandığı bir yere dönüşmüştür. Nitekim bu yeni durumun ürettiği şartlar askerî anlamda güçlü bir şehrin bu bölge için eskisi kadar hayatî olmadığı yeni bir sürecin başlama sonucunu üretmiştir. Dolayısıyla Malazgirt şehrinin sahip olduğu yetenekler söz konusu yeni durumda işlevselliğini büyük oranda yitirmiş, bir başka söyleyişle, bunlara gerek kalmamıştır. Buna bağlı olarak da şehir eski ayırt edici özelliğini kaybederek bölgedeki sıradan yerleşim yerlerinden biri haline gelmiş ve varlığını bu şekilde sürdürmüştür. Bununla birlikte, söz konusu yeni durumun oluşturduğu şartlar bölgede yeni merkezlerin yükselişine de imkân sunmuştur. Ahlat'ın bölgedeki önemli şehirlerden biri ve stratejik konumu dolayısıyla büyük bir ekonomik hacme sahip olduğuna işaret edilmiştir. Bölgede sağlanan istikrar ortamı ve buna ek olarak dönemin önemli yerel güçlerinden biri olan Ahlatşahların, merkezi haline gelmesi şehrin sahip olduğu potansiyelin ortaya çıkmasına fırsat tanımış, dolayısıyla da Malazgirt Savaşı'ndan sonraki yeni şartların öncelendiği merkez Ahlat olmuştur.

KAYNAKÇA

AHMAD, Sayyid Makbul, "İbn Hurdâzbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XX, İstanbul 1999, ss. 78-79.

AVCI, Casim, "Suğûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, İstanbul 2009, ss. 473-474.

AYÖNÜ, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014.

BELÂZÜRÎ, *Fütûhu'l-Buldân*, tah. Abdullah Enîs et-Tabbâi - Ömer Enîs et-Tabbâi, Beyrut (tarihsiz).

⁵⁸ Sümer, agm, s. 451.

⁵⁹ İbn Havkal, *age*, s. 295; ondan iktibasla Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Buldân*, neşr. J. T. Reinaud ve M. G. de Slane, (neşr. Daru's-Sadr), Beyrut (tarihsiz), s. 395.

⁶⁰ İbn Havkal, *age*, s. 295; ayrıca bkz. Ebü'l-Fidâ, *age*, s. 395

⁶¹ Zekeriyya el-Kazvîni, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, neşr. Daru's-Sadr, Beyrut (tarihsiz), s. 524.

EBÜ'L-FİDÂ, *Takvîmü'l-Buldân*, neşr. J. T. Reinaud ve M. G. de Slane, (neşr. Daru's-Sadr), Beyrut (tarihsiz).

el-İDRİSÎ, *Kadim Dünya Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2021.

el-İDRİSÎ, *Nüzhëtü'l-Müşâtâk fî İhtirâkı'l-Âfâk*, C. II, neşr. Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire 2002.

DEVELÎ, Tevfik Orkun, "Malazgirt Savaş Alanının Tespiti, Tarihi ve Arkeolojik Yüzey Araştırması: 2020 Yılı Ön Hazırlıkları", *17. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (19-20 Ağustos 2023-Ankara) Bildiri Tam Metin Kitabı*, ed. Emel Çetinkaya, Ankara 2023, ss. 550-558.

GARSOÏAN, Nina, "The Arab Invasions and The Rise Of The Bagratuni (640-884)", *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, C. I, ed. Richard G. Hovannisian, New York 1997, ss. 117- 142.

GROUSSET, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2006.

HALDON, John, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, London 2005.

HAMDULLAH el-MÜSTEVFÎ el-KAZVÎNÎ, *Nüzhëtü'l-Kulûb*, neşr. Guy Le Strange, Tahran 1362.

Hududü'l-Â'lem, Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, neşr. Yusuf el-Hâdi, Kahire 1999.

HÜBSCHMANN, Heinrich, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Strazburg 1904.

İBN HAVKAL, *Kitâbu Sureti'l-Arz*, neşr. Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1992.

İBN HURDÂZBÎH, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. Michael Jan de Goeje, Leiden 1889.

İBN RÜSTE, *el-A'lâk en-Nefise*, neşr. Halil Mansur, Beyrut 1998.

İBN SERÂBİYÛN, *Kitâbu 'Acâ'ibi'l-Ekâlîmi's-Seb'a ilâ Nihâyeti'l- 'Îmâre*, neşr. Hans von Mżik, Leipzig 1929.

İSTAHRÎ, *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik*, neşr. Michael Jan de Goeje, Leiden 1927.

JOHN SKYLİTZES, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, İng. çev. John Wortley, Cambridge 2010.

KUDÂME B. CAFER, *el-Harâc ve Sinâatu'l-Kitâb*, neşr. ve not. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat 1981.

LASTİVERTLİ ARİSTAKES, *Tarih (Bizans ve Türkler Arasında Ermeniler)*, çev. Engin Öztürk, İstanbul 2020.

LE STRANGE, Guy, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905.

MAKDİSÎ, *Rihletu Makdisi, Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, neşr. Şakir Laîbî, Beyrut 2003.

NÂSİR-I HÛSREV, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhâb Tarzî, İstanbul 1994.

STEPANOS ASOGİK, *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, İng. çev. Tim Greenwood, New York 2017.

STRECK, M. "Ahlat", *İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1978, ss. 93-94.

STRECK, M. "Ermeniyeye", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1945, s. 322-23

SÜMER, Faruk, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L/197 (1986), ss. 447-494.

SÜTCÜ, Mehmet Sait, "Bizans'ın Doğu Sınırında Bir Ordugâh ve Surları: Malazgirt", *Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu (2-3 Aralık 2022-İzmir) Bildiri Tam Metin Kitabı*, Cilt 3, ed. M. Fatih Sansar-Aygül Uçar-Aytekin Erdoğan, Elazığ 2022, ss. 313-330.

ŞEŞEN, Ramazan, "İdrîsî, Şerîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, Ankara 2000, ss. 493-495.

ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

TER-GHEWONDYAN, Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, İng. terc. N. G. Garsoian, Lisbon, 1976.

THOMAS ARTSRUNÎ, *History of the House of the Artsrunik*, İng. terc. Robert W. Thomson, Detroit 1985.

TİEZENGAUZEN, V. G. *Монеты Восточного Халифата [Doğu Hilafet Sikkeleri]*, St. Petersburg 1873.

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE MALAZGİRT VE ÇEVRESİ

TOKUŞ, Ömer, “Van Gölü Havzasında Arap Hâkimiyeti”, *Turkish Studies*, 13/24 (2018), ss. 229-249.

TOLMACHEVA, Marina A. “İstahrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul 2001, ss. 203-205.

TOUMANOFF, Cyril, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown 1963.

TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004.

Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000.

YÂ'KÛBÎ, *el-Buldân*, neşr. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, Beyrut 2002.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. I, V, tah. Ferîd Abdülaziz el-Cundî, Beyrut (tarihsiz).

ZEKERİYYA EL-KAZVİNÎ, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, neşr. Daru's-Sadr, Beyrut (tarihsiz).

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>